

A Jónás-gondok terhe

A hatvanéves Vajda Gábor köszöntése*

*...mint Jónás a Halban
leszálltam a kínoknak eleven
süket és forró sötétjébe, nem
három napra, de három óra, három
évre vagy évszázadra, megtaláljam,
mielőtt egy még vakabb és örök
Cethal szájában végkép eltűnök,
a régi hangot s szavaim hibátlan
hadsorba állván, mint Ő súgja, bátran
szólhassak...*

(Babits Mihály: Jónás imája)

A bódítóan vörös, mákonyos álmvilág mentén, a kommunizmus felé vezető úton, a szocializmus útvesztőjében igazából csak egyetlen dolog volt elviselhetetlen: hogy lehetetlen volt emberi méltósággal élni az életet. Minden további, a mindennapok során megélt nyomorúságunk ebből következett. Ez volt a forrása a kicsi és a nagy megalkuvásoknak, a hamis ideálok lelkes vagy fanyalgó elfogadásának, a kényszerhelyzetek életstratégiaként történő tudomásul vételének. Az volt az elviselhetetlen, hogy minden egyes lélegzetvételünkkel a hazugságnak az áporodott levegőjét szippantottuk be. Mérgeket szívunk magunkba, amelyeknek gőzében szédülve kellett volna tudomásul venni, elfogadni, hogy az életben nem működik már a klasszikus értelemben vett társadalmi szerződés, s hogy helyette szabadjára engedett alantas ösztönök szerint rendeződik át a köz-, és egyre inkább a magánélet is. Nem az erkölcsi rend mentén szerveződött a világ sem, helyette a hatalomszerzés és -gyakorlás legagresszívabb formái által gerjesztett feszültségek keltette indulatok szabtak formát a közösségi életnek.

1945 után a délvidéki magyarságnak (is) elvitathatatlan tényként el kellett (volna) elfogadnia, hogy a titói jugoszláv szocialista rendszer a legfejlettebb foka – egyszersmind a legtökéletesebb formája is – a társadalomnak, melynek igazsága a népfelszabadító háború eszméin, a társadalmi tulajdon jogszerűségén, és a kiválasztott pártvezetés bölcsességén alapszik. E kánon mentén szerveződött közel fél évszázadon át köréje a világ; vagy szervezte maga köré a világot – esete válogatja. S ha nem akart gondot magának,

elfogadta a felkínált igazságot, nem lépett tilalmas övezetbe és igyekezett nem nézni a paraván mögé. Elfogadta, és a létező legjobbnak hitte a számára felkínált valóságot. Alapigazságait nem kérdőjelezte meg, semmit nem állított szembe semmivel, nem mért és nem azonosított, nem viszonyított és főleg nem értékelt. Hiszen amúgy is a lehető legtökéletesebb világ volt az osztályrésze. Komfortérzetének illett tehát tökéletesen működnie.

A délvidéki magyar ember berendezkedett a közmegegyezésre épülő valóságba, s ha olykor lelkiismerete mélyéről megszólította a kétszerkettő józan-sága, a magánillúziók világába menekült. Ezt nevezték túlélési stratégiának. Tudomásul vette hogy a hazugságra épülő világ törvényei kikezdehetetlenek, s mert ráadásul ezt a világot minden létező világ legjobbjának kellett látnia, ilyennek kellett megélnie, hát részese lett a nagy hazugságnak. Egy rendszerbe szerkesztett, problémamentes életet kínáltak neki, és ezt illett elfogadnia. Hivatalos szinten nem voltak problémák, ebből eredően nem volt mivel perlekednie. Mindennapjait jól megtervezett intézmények szabályozták; iskolái, munkája, művelődési lehetőségei, a szabadidő eltöltése, a szociális biztonsága, honvédelmi kötelezettségei és a testvéri népek együttérző jóindulata vitte, sodorta, emelte és lendítette őt a boldognak ígért jövő felé. Viszonylagos jólétének a feltétel nélküli behódolás volt a záloga.

Mi sem természetesebb, hogy a hamis egyensúly élménye adott színt az irodalmi életünknek is. Az osztályharc mámorító boldogsága, a proletár testvéri öntudat, a materialista világszemlélet mindenhatósága pezsdült a szocialista öntudat mélyén, melynek igazságát nem illett firtatni. Hogy nemzeti elkötelezettségről szó sem lehetett, hogy a történelmi hagyományokról mélyen hallgatni kellett, s hogy a morált sem a krisztusi példa határozta meg – az jószerevel senkit nem érdekelt. Volt helyette szabadvers és formakultúra, proletár-eposz és kommunista közérzet. A látszatok világából sarjadt irodalom – ugyancsak közmegegyezéses alapon – a látszatproblémákra látszatmegoldásokat kínált, és látszólag minden működött.

Mindebből következett, hogy irodalmunk, a vajdasági magyar irodalom is – a jugoszláv társadalmi

körülményeknek megfelelően – problémamentes irodalom volt. Közel fél évszázadon át nem volt kritikai jellegű, s ezzel önmaga lényegét tagadta meg. Az esetek többségében az irodalmi mű köszönő viszonyban sem volt azzal a valósággal, amelynek erőterében született. Persze erre is létezett kézenfekvő magyarázat: előbb a proletkult érvényesült, majd a hatvanas évek neoavantgárd korszakát követően, a hetvenes évektől kezdve a korszerűnek vélt európai törekvésekkel összhangban, a posztmodern felfogás és magatartás szélárnyékában szinte kizárólag a „formakultúra” bűvkörében mozgott. A vajdasági magyar irodalom lényegét évtizedeken át – néhány vitathatatlan remekmű kivételével – kizárólag a formakultúra mutatvány-jellege adta. Ez pedig súlyos devianciához vezetett: olvashatatlan és érdektelen művek hosszú sora született, könyvek tucatjai kerültek az olvasók elé, amelyeknek szerzői bizonyos idő elmúltával társadalmi elismerésben részesültek, díjakat kaptak, s ha olyan kivívóan nem sértették meg a társadalmi tabukat, békés öregkort is megérhettek, s akkor már fordításban a „délsláv népek” nyelvén is megjelenhettek. Úgy élt és létezett az irodalom, hogy közben az irodalmi műalkotás messze nem jelentett emberi-gondolkodói magatartást. Elidegenedett a társadalmi közegétől, önálló életet élt. (Mindez azt is eredményezte, hogy irodalmunkból hiányzott a kritika mint műfaj. Az – elkötelezett – irodalmi műalkotást csak elfogadni lehetett, bírálni nem.) A problémamentes társadalomban „gondtalan életre” kényszerített egyénnek nem volt módja szembesülnie az életét meghatározó sorskérdésekkel. Egyszerűen szólva: körül lehetett járni egy felettébb gyanús kávéscsészét, de nem volt szabad megkérdezni, miért van belül a füle? Erre csak „ideológiai” válasz létezett: ez a kávéscsésze a posztmodern követelményeknek megfelelő alkotás! A füle jó helyen van, a világot meg majd a helyére igazítjuk.

A szocialista Jugoszláviában fél évszázadon át létezett – élt és virágzott – az egyéni és közösségi gondokat széles ívben elkerülő jugoszláviai magyar irodalom. Pedig a jugoszláviai magyarságnak bőven lett volna mit számon kérni a verstől, a regénytől, a drámától, a zene- és képzőművészeti alkotástól – hogy most a „kemény” műfajokról, a szociográfáról, a társadalomkritikai tanulmányról, az oknyomozó publicisztikáról ne is szóljak. Megkérdézhette volna, hogy miért nem találkozik nyomasztó gondolataival – a társadalmi kirekesztettség, a hátrányos megkülönböztetés legkülönbözőbb formáival, az asszimilációs kényszerekkel, az egzisztenciális fenyegetettség, a hagyományos értékek elvitatásának legkülönbözőbb jelenségeivel, a közössége ellen elkövetett atrocitások tényével vagy a nyelvi szabadságot akadályozó

tilalmakkal, s a mindezzel együtt járó lelki-szellemi kifosztottság tragikus élményével? Miért nem találkozik azokkal a gondokkal, amelyek belső világát feszítik, amelyeknek művészi formában is hangot kellene adni, hogy ezáltal életének részévé váljon a minden egészséges társadalomban működő – felszabadító erejű – katarzis-élmény?

Ilyen „kiegyezéses” irodalmi valóságban kezdte kritikusi és irodalomtörténeti pályáját a napjainkban hatvanadik születésnapját ünneplő Vajda Gábor. Pályája a hetvenes évek elején indult, kritikáiban, majd hamarosan jelentkező tanulmányaiban nemzedéke felettébb probléma-érzékeny tagjaként mutatkozott be. Klasszikus magyar és világirodalmi műveltsége érlelte meg kritikusi hajlamát. Ács Károlyról írt kismonográfiája (1984) előszavában fogalmazta meg először határozottan, hogy költészetében a „hogyan” és a „milyen” kérdések megszokott kizárólagossága helyett őt a „miért” is érdekli. Más szóval: a nyelvi és formai kérdések megszokott szempontjain túl az alkotói motíváltság, a „társadalmi korszaktól befolyásolt magatartás” vezérelte, amikor Ács Károly költészetét vizsgálódása középpontjába emelte. Vajda Gábor esetében tehát már nem az adott formamegoldások kérdése az, amire a kritikai szemlélete összpontosul, sokkal inkább a gondolati-tartalmi részletekbe rejtett emberi magatartás izgatja őt. Óriási a jelentősége annak, hogy a vajdasági magyar kritikairás gyakorlatában addig uralkodó esztétikai orientáltság mellett megjelenik az etikum kérdése is. Addig ugyanis az „újvidéki kritikai és irodalomtörténeti iskola” által szentesített műközpontú szemlélet által megszabott kritikai kánon erőteljesen vitatta, hogy a műalkotás minden egyes esetben etikai üzenetet is közvetít, hogy akkor igazán – és csak akkor – teljes, ha morális síkon, emberi sorshelyzetek megmutatásával a létezés sajátos dimenzióira is rámutat. Ettől nyer a mű emberi tartalmat, ez teremt esélyt arra, hogy megszólítsa az olvasót. Vajda Gábor ekkor lép ki a későlukácsi kontemplatív műértelmezés bűvköréből – ami a posztmodern magatartás egyik meghatározó eleme volt, s ami egészen a közelmúltig döntő mértékben befolyásolta az „újvidéki irodalomtörténeti iskola” gondolkodását –, s tette meg első lépéseit a klasszikus, babiloni-taine-i művészetfelfogáshoz visszavezető úton. E lépésének a jelentőségét maga is jól látja; *A magyar irodalom a Délvidéken – Trianontól napjainkig* című összefoglaló művének bevezetőjében így fogalmaz: irodalmunkban „az egészséges kritikai gondolat kiötlésének programszerűségét elsősorban az a tény leplezi le, hogy nálunk irodalomkritikát leginkább csak szerkesztői megrendelésre lehetett írni, méghozzá inkább csak ismertető formájában”. A bíráló-elemző tanulmányokra egyszerűen nem volt igény, mert az za-

varta, felforrósította volna a vajdasági „gondtalanság” langymelegét.

Ezzel Vajda Gábor egyértelművé tette: a vajdasági magyarságnak azért van szüksége a széles közöniséget is megszólító irodalomra (és művészetre), hogy fórumot teremtsen a közös gondolkodásra, hogy alapot teremtsen a párbeszédhez, mely idővel forrása lehet a társadalomkritikának is. Érthető, hogy figyelme Szenteleky Kornél életműve és kultúrászervező munkássága felé fordult. A nagy előd alakja és életműve lehetőséget nyújtott a számára olyan kérdések újrafogalmazására és újraértékelésére, mint amilyen az egyén–közösség–társadalom viszonya, a társadalom és intézményrendszerének, a kisebbségi társadalom közösségmegtartó erejének kérdése. Hogy ez már messze nem irodalom kérdése? Valóban nem – ez a létezés kérdése, ám a létezés minőségéről az irodalom és a művészetek mondhatnak el a legtöbbet. E meggyőződés szerint azért van szükség az egyéni és közösségi sorshelyzeteket értelmező irodalomra (és művészetre), hogy a társadalom visszakapja emberi dimenzióit, hogy az etikum és a morál újra mértékké, értékteremtő erővé váljon. Ezért fogalmazhat majd Vajda Gábor Herceg Jánosról szólva úgy, hogy ő is „miként Szenteleky és a nagyobb mester, Németh László mindig kulturális összefüggésekben gondolkodott és alkotott”, s hogy kisebbségi sorsban ez az egyetlen elfogadható „értelmiségi stratégia”.

Ezzel a stratégiával Vajda Gábor végérvényesen szembekerül az újvidéki Forum-ház és a Magyar Tanszék táján honos irodalomszemlélettel és kritikai gyakorlattal. Írásaiban és könyveiben már nem a „forma relevanciáit” és az esztétikai érték mibenlétét kutatja – hiszen formai megjelenése a kacsauzstatónak, esztétikája a lápvilágnak is van –, hanem kritikai érzéssel megáldott értelmiségiként arra a kérdésre keresi a választ, hogyan lehet (ha lehet) egy mérhetetlenül eldurvult többségi társadalomban elviselhetővé tenni a kisebbségi életet? A délvidéki magyarság jelenlegi tragédiájának okát abban látja, hogy az elmúlt fél évszázad során Jugoszláviában „nem csupán az volt a probléma, hogy a nemzetiségeknek nem volt lehetőségük saját nemzeti történelmük, kultúrájuk megismerésére, hanem e mögött az is, hogy mind a délszlávok, mind pedig a gyakorlatilag etnikumként alkalmazkodó kisebbségek az államalkotó nemzetek történelme helyett inkább azok baloldali mitológiáját ismerhették meg. A nagyjugoszláv nárcista önarckép egyrészt elsősorban a délszlávok (főleg a szerbek) fölsőbbrendűségét duzzasztotta föl évekig tartó, négy balkáni háborúhoz vezető mértékben, másrészt pedig a nemzetiségek kisebbségi érzését olyannyira fölfokozta, hogy a kényszerű asszimilációnak nem

pusztán anyagi és érvényesülési, hanem lelki okai is bőven voltak.” Mondanám: fausti méretű meglátás.

Napnál világosabb tehát, hogy az ide vezető út nem folytatható. Innentől a gondolkodó emberre a programteremtő-alkotó szerep vár, a Herceg János-i és Németh László-i közösségteremtő értelmiségi stratégia jelentősége megnőtt. A délvidéki magyarság helyzete a háborúktól felperzselt Balkánon kétségbeejtő mélységek felé sodródik: az emberek túlnyomó többsége identitászavarral küzd, az egyén társadalmi érvényesülésének útja csakis és kizárólag az asszimiláción át vezet, illetve végső megoldásként marad a kivándorlás – és nem az anyaországba történő áttelepülés, mert az úgyszólván lehetetlen. A délvidéki magyarok „didergő, félbehagyott individuumokként maradtak magukra”, s bármerre fordulnak, körülveszi őket a sötét indulatokból táplálkozó, törzsi érdekeket érvényesítő politikum könyörtelensége. Vagyonból és érzelmekből kifosztottan dideregnek a szülőföld csendjében. Szerb pártvezér két zsemlével felpakolva küldte volna őket útjukra, miközben a magyar miniszterelnök még ennyit sem adna nekik. Iskolái pusztulnak, anyanyelvén megjelenő lapjai és könyvei fogyóban. Ilyen helyzetben az irodalom kapcsán csak esztétikumról beszélni „nem több naivitásnál vagy szélhámoságnál”.

A hatvanéves Vajda Gábor a *Próza és idea* című kötete (2003) tanulmányainak és kritikáinak írásakor jutott el a vállalható értelmiségi program szintézisének megalkotásához. A múlt és a múltban kiteljesedő egyéni sorsok megmutatásával válik láthatóvá a délvidéki magyarság közösségi tragédiája. Számára az önmegvalósításában korlátolt író, Majtényi Mihály sorsa jó példa a jugoszláviai magyar irodalom „szabadság-korlátozottságá”-ra, Herceg János pedig hatalmas életművével megmutatta, hogy „a magyarság, éppen azért, mert a pusztulás rémével kell megküzdenie, rendkívüli emberi példamutatásra képes”. Az őket követők közül Podolszki József volt az, aki „legelsőként formált véleményt a nyomorról, amely felé már akkor is érzékelhetően sodródott társadalmunk és nemzetiségi kultúránk”, Hornyik Miklós érdeme pedig az, hogy megmutatta, „hogyan lehet valaki egy személyben hitelesen magyar kultúrerdekű, kisebbségvédő, a szerbek iránt toleráns, s mindezzel együtt: jó európai”.

A délvidéki magyar közösség rossz szellemi-lelki közérzete mögött a létbizonytalanság, a fenyegetettség és az anyagi kiszolgáltatottság rejlik, ami ha tovább mélyül, a jövőbeli esélyei is egyre gyengülnek. Nem vitás: szülőföldjét akkor teheti (újra) otthonossá – és köz- és magánéletét elviselhető mértékben élhetővé –, ha kisebbségi helyzetének belátható időn belül jogi keretet teremt. Ehhez persze új társadalmi megállá-

podásra van szüksége, új értékrend alapján kiépített nemzeti intézményekre, jogszolgáltatásra, művelődési lehetőségekre és szociális létbiztonságra. Ez pedig felveti egy merőben újszerű értelmiségi magatartás kiteljesedésének az igényét is, hiszen napnál világosabb, hogy „a lapulás-igazodás kultúrájának továbbélésével” a kitűzött célok elérése reménytelen. A szülőföld a pusztulás fenyegetettségében felelősségteljes következetességet és szeretetteljes gondviselést követel. Ezért van az, hogy Vajda Gábor több évtizedes elmélyült kritikusi-irodalomtörténetírói munkájának eredményeként, hatvanévesen eljutott a gondolkodói magatartásból fakadó letisztult lényeglátásához. Jogos magabiztossággal fogalmazhatja meg a közössége iránt elkötelezett kisebbségi gondolkodó elhivatottságának lényegét: „A teljes önismeret, belső, leplezett-leszorított életünk föltárása (szépirói-kritikai értékelése) lehetne az a többlet, amellyel mint felelős értelmiségiek hozzájárulhatnánk ahhoz, hogy provinciánk öntudatra emelkedjen, az anyanyelvi kultúra fontosságára ráébredve régióvá válhasson. Míg az öncélú, legfeljebb illúziókkal aládúcolt fantázia röpitget bennünket, míg a kisebbségi élet nehézségeinek az általánosságában oldjuk föl konkrét nemzeti nyomorúságunkat, addig azoknál a határon inneni és túli politikai testületeknél és alapítványoknál mindenképpen támogatást vagy jutalmat

remélhetünk, amelyeknek nem érdekük, hogy mi gátlátalanul nézzünk szembe önmagunkkal és a társadalmunkkal, mert ők különben sem a gátrendszer akarják megjavítani, hanem beérik csupán a buzgárok eldugaszolásával, hiszen kimondatlanul is tudják: lehetetlen, s különben is fölösleges megállítani a tőlünk távoli vízözönt.” Ha csak ennyi lenne hat évtized hozadéka, Vajda Gábor már ezzel is délvidéki nagyjaink legkiválóbbjainak sorába emelkedett volna. A szemlélődés során azonban a bölcsesség egyszerűsége is érett. Túl a cethal emésztési bűzén, túl a levegőtlen ségen és a kihányatáson, Jónás nyomán békésen szólhat: „legalább az eddigi tudathasadásából, mellébeszélő hajlandóságából, manipuláltságából gyógyulhatna ki magyarságunk. S ha ez még nem lenne elég a fönmaradásunkhoz, legalább becsületes felnőtt emberekként nézhetnénk szembe önmagunkkal, valós lehetőségeinkkel, kötelességeinkkel s esetleg az elkerülhetetlen kihalásunkkal is”. Ám ő maga is tudja: a kihalás réme nem fenyegeti azokat, akik a hagyományos értékrend bizonyosságának tudatában mutatnak jövőt a közösségnek. A világ mindig több, mint amit jelenvalóságában mutat. Az a „több” pedig ott rejlik a velük együtt lélegző gondolkodóik útmutatásában.

2005. március 1.

Gyurkovics Humor fotója

Egy magyarkanizsai folyóirat-bemutatón

* Írásommal a hatvanesztendő Vajda Gábort volt szándékom köszönteni, ismereteim szerint a szabadkai Népkörben rendezett ünnepi rendezvényen olvasták fel. Akkoriban nyomtatásban nem jelent meg, az ünnepelt szó nélkül a fiókja mélyére süllyesztette. Ma, az ünnep múltával – újraolvasva az alkalmi köszöntőt – talán máshová helyezném a hangsúlyt, határozottabban domborítanám ki a teremtő-alkotói pályának irányt adó feladatokat, ám az irodalomtörténész és kritikus szerepét változatlanul mandátumának lényegében látom. Ez pedig a **könyörtelen igazmondás kényszere és kínja, amibe akár bele is lehet halni**. Így, papírra vetve mindez sápadt változata annak, amiről az ő élete szólt. – M. F.